

ПСИХОЛОГИЯ

7

АДАМЗАТ
АҚЫЛ-ОЙЫНЫҢ
ҚАЗЫНАСЫ

«Мәдени мұра»

**Мемлекеттік бағдарламасының кітап сериялары
Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті
Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасы бойынша
шығарылып отыр**

“Мәдени мұра”
Мемлекеттік бағдарламасын
іске асыру жөніндегі қоғамдық
кеңестің құрамы

Құл-Мұхаммед Мұхтар, төраға
Досжан Ардақ, төрағаның орынбасары
Асқаров Әлібек, жауапты хатшы

Қоғамдық кеңестің мүшелері

Абдрахманов Сауытбек
Аяған Бүркіт
Әбусейітова Меруерт
Әжіғали Серік
Әйтимова Бірғаным
Әлімбай Нұрсан
Әуезов Мұрат
Базылхан Нәпіл
Байпақов Карл
Биекенов Кеңес
Ертісбаев Ермұхамет
Кенжеғозин Марат
Қасқабасов Сейіт
Қойгелдиев Мәмбет
Нысанбаев Әбдімәлік
Өмірбеков Байтұрсын
Салғара Қойшығара
Сариева Рысты
Сейдімбек Ақселеу
Сұлтанов Қуаныш
Таймағамбетов Жәкен
Тұяқбаева Баян
Хұсайынов Көбей

ПСИХОЛОГИЯ

АДАМЗАТ
АҚЫЛ-ОЙЫНЫҢ
ҚАЗЫНАСЫ

10 ТОМДЫҚ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
МӘДЕНИЕТ, АҚПАРАТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ САЯСАТТАНУ ИНСТИТУТЫ

ПСИХОЛОГИЯ:

АДАМЗАТ АҚЫЛ-ОЙЫНЫҢ ҚАЗЫНАСЫ

Редакция алқасы:

Әбділдин Ж.М.	— ҚР ҰҒА академигі
Әбеуова И.Ә.	— пед.ғ.к., доцент
Әбішев Қ.Ә.	— философия ғ.д., профессор
Әлжан Қ.Ұ.	— философия ғ.к., төрағаның орынбасары
Бердібаева С.Қ.	— психология ғ.д., доцент
Ғабитов Т.Х.	— философия ғ.д., профессор
Жақыпов С.М.	— психология ғ.д., профессор
Жарықбаев Қ.Б.	— психология ғ.д., пед.ғ.д., профессор
Молдабеков Ж.Ж.	— психология ғ.д., профессор, төрағаның орынбасары
Нұрмұратов С.Е.	— философия ғ.д., доцент
Нысанбаев Ә.Н.	— ҚР ҰҒА академигі, төраға
Сәбит М.С.	— философия ғ.д., профессор
Сейсенова Н.Б.	— жауапты хатшы
Шериязданова Х.Т.	— психология ғ.д., профессор

Құрастырушылары:

Жақыпов С.М.
Аймағанбетова О.Х.

Аудармашылары:

Аймағанбетова О.Х.	— педагогика ғ.к., доцент
Аманова И.К.	— психология ғ.к.
Ахтаева Н.С.	— педагогика ғ.к., доцент
Бердібаева С.Қ.	— психология ғ.д., доцент
Жақыпов С.М.	— психология ғ.д., профессор
Кабакова М.П.	— психология ғ.к., доцент
Көмекбаева Л.К.	— психология ғ.к., доцент
Құнанбаева М.Н.	
Сатыбалдина Н.Қ.	— биология ғ.к. доцент.

Сарапшысы:

Уақпаева Ү.А.	— психология ғ.к., доцент
---------------	---------------------------

КОГНИТИВТІ ПСИХОЛОГИЯ

7

 Панмас
БаспаҮні

Алматы 2006

ББК 88.3

П 84

*Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және спорт
министрлігінің бағдарламасы бойынша шығарылып отыр*

П 84 **Психология.** Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 том-
дық; Когнитивті психология. 7-том/Жетекшісі — акад.
Ә.Н.Нысанбаев. — Алматы: "Таймас" баспа үйі,
2006. — 480 бет.

ISBN 9965–806–19–5

VII томға қазіргі кездегі батыстағы когнитивті психологияның
У.Найссер, Д.Брунер, Дж.Р.Андерсон, Ж.Пиаже, Р.Солсо, Л.Фестингер
сияқты өкілдерінің классикалық жұмыстарынан жеке тауарлар мен
үзінділер, сонымен қатар Б.М.Величковский және М.А.Холодная тәрізді
ресейлік авторлардың жұмыстарынан жеке тауарлар енгізілген.

Психолог мамандарға, мектеп мұғалімдеріне және көпшілік
оқырмандарға арналған.

ББК 88.3

П 0303000000—19 06
00(05)—06

ISBN 9965–806–19–5 (7-т)
ISBN 9965–9782–0–4

© "Таймас" баспа үйі, 2006
© Жақыпов С.М., Аймағанбетова О.Х.,
құрастырушылар, 2006
© Аймағанбетова О.Х., Аманова И.К.,
Ахтаева Н.С., Бердібаева С.Қ.,
Жақыпов С.М., Кабакова М.П.,
Көмекбаева Л.К., Құнанбаева М.Н.,
Сатыбалдина Н.Қ., аударма-
шылар, 2006
© "Баур плюс" ЖШС, көркемдік
безендірілуі, 2006

АЛҒЫ СӨЗ

Бізді мамандар ретінде когнитивті психология бойынша кең ауқымды мәселелер қызықтырады: адамдар қандай жолмен білімдерді қабылдайды, түсінеді, еске сақтайды және қолданады.

Дональд А.Норман,
Девид Е.Румельхарт

Ғасырлар бойы адам — ғалымдардың көптеген ұрпақтарының зерттеу пәні болып табылды. Көне замандағы бір дана адам: "Адам үшін басқа адамнан қызықты объект жоқ", — деген болатын. Адамзат баласы өз тарихын, шығу тегін, биологиялық табиғатын, тілдері мен әдет-ғұрыптарын таниды және осы танымда психология ерекше орын алады. Оның дамуының негізінде үнемі күшейіп отыратын адамзат болмысының табиғатына деген, оның дамуы мен қалыптасуының шарттарына, басқа адамдармен өзара әрекеттері, қоршаған әлемді тану ерекшеліктеріне деген қызығушылық жатыр.

Таным процесі — бұл, ең алдымен, адамның өзін және өзі қабылдайтын әлемді тануы және өзгертуі. Ол тек өзінің жалпы мәдени деңгейін көтеріп, белгілі бір білімдерді, дағдыларды меңгеріп қана қоймайды, сонымен қатар өз әлемін жасайды, өз түсінуін, әлемді өзінің көруін қалыптастырады және ондағы өз жолын жасайды. Ерте замандағы даналар айтқандай, "адам өзі ойланатын категорияларда өмір сүреді".

Адамның қалай көретіндігін, еститіндігін, сезетіндігін, нені есте қалдыратындығын, неге зейін аударатындығын, оның қалай ойланып және шешім қабылдайтындығын зерттейтін ғылыми білімнің саласы бүгінде когнитивті психология деп аталады.

Адам оның көмегімен өзін қоршаған әлемді, өзін-өзі, басқа адамдарды танитын дәл осы әлеуметтік-психологиялық

феномендерді зерттеу осы ғылымның пәнін құрайды. Ұсынылып отырған еңбек білімнің осы саласына арналған.

Орыс тіліне аударғанда "когнитивті" ұғымы "танымдық" дегенді білдіреді. Сонымен, когнитивті психология — бұл танымдық процестер психологиясы.

Танымдық процестер қоршаған табиғат пен әлеуметтік ақиқатты тануды қамтамасыз етеді. Танымдық процестердің арқасында адам сыртқы әлемді енжар бейнелеуге тиісті емес. Ол шын мәнінде өзінің санасында сыртқы әлемді және өзін-өзі белсенді құрастырады. Оның танымдық іс-әрекеті қоршаған шындықты ғылыми тұрғыда түсінуге қол жеткізуге бағытталған.

Когнитивті психология — түйсіктен қабылдауға дейінгі бейнелерді тану, зейін, ес ұғымының қалыптасуы, ойлау, қиял, есте сақтау, тіл, эмоция, яғни даму процестеріне дейінгі психологиялық процестердің бүкіл ауқымын мінез-құлықтың барлық мүмкін болатын салаларын қамтиды. Когнитивті психология адамдардың ақпаратты қалай алатындығын, адамның бұл ақпаратты қалай түсінетіндігін, оның қалай сақталатындығын және білім әсерінен қалай өзгертіндігін, яғни осы білімдердің біздің зейініміз бен мінез-құлқымызға қалай әсер ететіндігін зерттейді.

Когнитивті психология *cogito ergo sum* деген декарттық қағидадан бастау алады. Ұлы Декарттың *Cogito* дегеніне тек ойлау ғана емес, сондай-ақ құмарлық пен ерік те, яғни адамзат жанының барлық қасиеттері енеді.

Когнитивті психологияның дамуында Г.Эббингауздың есті алғашқы эксперименттік зерттеулері үлкен рөл атқарды. Ал ойлау ауқымында, когнитивті психологияға қарағанда, көптеген зерттеулер "біршама когнитивті" түрде болады. Сонымен бірге Д.Сперлингтің осыдан 40 жыл бұрын жүргізген иконикалық есті зерттеулерінің де мәні туралы естен шығармаған жөн. Оның бірқатар парадокстарға жүргізген зерттеулері мен түсініктемелері тек психологияның ғана емес, сонымен бірге тұтасымен ғылымның күшті және беделді бағыттарының біріне бастау болды. Бүгінгі таңда тек когнитивті психология ғана емес, сондай-ақ когнитивті ғылым да бар.

Жаңа ғылыми бағыттар мен теорияларды атауда, тіпті қолданылатын тұжырымдамалық аппарат та емес, ол қалыптастыратын білімдер мен мағыналар аумағы қызықты болып табылады. Кертартпа және динамикалық білімдердің, әдістердің сәйкестігі, формалды және қазіргі өмір сүруші тірі білімдердің сәйкестігі қандай екендігі маңызды. Теорияда әрқайсысы ондаған жансыз түсініктерге тұратындай жанды метафоралар бар ма? Олар жанды білім мен жанды бейнелі

теорияға ұсыныс жасағандардың барлығында бола бермейді, бірақ олар түсіндірушілік қабілет күшін немесе дамудың жақын аймағын анықтайды. Когнитивті психологияда түсіндірудің қабілет күші мен дамудың жақын аймағы үлкен әрі жеткілікті.

Ресейлік және қазақстандық психологияда ағылшын тіліндегі сөздері сақталып қалған және олар қолданыла береді, мәселе оның орнығып қалғандығында ғана емес, мұның басқа да себептері бар.

Біріншіден, танымдық процестерден психологиялық құбылыстардың ерекше тобына бөлуді психологтардың көпшілігі қанағаттанарлық емес деп мойындайды, өйткені ол дидактикалық тәсілден, басқа да психикалық актілерде, мысалы, заттық іс-әрекеттерде танымдық мазмұнды көруге кедергі жасайтын дәлелденбеген теорияға айналды.

Екіншіден, американдық психология тарихындағы контексте "когнитивті" ұғымы осы сөздің еуропалық мәнінде болмайтын қосымша мағынаға ие. Бұның себебі, когнитивті психология АҚШ-та, американдық психологияда ондаған жылдар бойы басым болған бихевиоризмге балама ретінде пайда болды және дамыды. Дұрыс көзқарастағы бихевиоризм, сыртқы стимулдарды және жауап реакцияларды талдаумен шектеліп, сөздік қордан психикалық категорияны алып тастады. "Когнитивті" деген толықтауыш — бұл психикалық болмыстың тек мінез-құлықтық және рефлексологиялық топтамаларға қарсы алдын-ала сақтану шарасы. Бихевиоризммен келіспеген ғалымдар тыныш әрі бейбіт жұмыс жасады, ал 1967 жылы У.Найссердің "Когнитивті психология" атты кітабы жарық көріп, бұл психологиялық ойдың жаңа бағытына атау берді.

Когнитивті психология, психикалық процестердің ішкі ұйымдасуының рөлін жоққа шығарған бихевиоризмге балама ретінде XX ғасырдың 50-жылдарының соңы — 60-жылдарының бас кезінде пайда болды. Когнитивті психология, барлық психикалық процестерді танымдық (когнитивті) факторлармен жанамаланған ретінде қарастыра отырып, психика ұғымын ғылыми білімнің пәні ретінде айқындады. Оның өкілдері — Д.Брунер, У.Найссер, Ж.Пиаже, Р.Солсо, Дж.Р.Андерсон, Л.Фестингер субъектінің мінез-құлқындағы шешуші рөлді білімге береді. Олар үшін субъект есіндегі білімдердің ұйымдасуы туралы, есте сақтау мен ойлау процестеріндегі сөздік және бейнелік компоненттердің сәйкестігі туралы мәселе — жалпы мәселеге айнала бастады.

Когнитивті психологияның пайда болуының тарихи жағдайларын талдауда, оның алдында адам келген сигнал-

дарға жауап ретінде мүмкіндігінше тез сәйкес кнопканы басуы тиіс болған кездегі оның реакцияларының өзгеруі бойынша жасалған жұмыстарды талқылау фактісі көлеңкеде қалып қойды. Бұндай өлшеулер бұрын В.Вундттың лабораторияларында жүргізілген. Бірақ қазір олар басқа мағынаға ие болды. Қабылдаудың, көру пішінінің көлемі мен жылдамдығын, тахистоскоптық зерттеулердің сан алуан сызбаларын қолдана отырып жүргізілген осы эксперименттердің көбісі когнитивті психологияның зерттеулерінің түпнұсқасы болды.

Реакция уақытын өзгертумен байланысты жүргізілген қарапайым эксперименттік парадигма автоматтанған жүйелерді басқаруда операторлық іс-әрекеттердің бірінің жемісті моделі болды. Сондықтан осындай жұмыстарды қаржыландыруда еш қиындық болған жоқ және олар АҚШ-тың алып психологиялық кеңістігін толықтырды. Реакция уақыттарын өзгерту жағдайы сенсорлық сигналдарды қозғалыстық жауапты басқаратын моторлық нұсқауларға "ауыстыруда" мидың (ерекше орталық процессордың) жоғарғы сатыларында болатын күрделі процестерді талдауға мүмкіндік береді.

Тез әсерленуде адамның әрекеттері келуші сигналды қабылдаудан бастап шығудағы қозғалыстық жауапқа дейін, секундтың ондаған немесе тіпті мыңдаған бөлігіне созылады. Ал мұндай "орталық процессорда" болатын нәрселер мәтіннің бірнеше беттерінде бейнеленеді. Талдаудың объективтілігі байланыс теориясының элементтерін қолданумен қамтамасыз етілді. Берілген ақпараттардың саны мен әсерлену уақытының арасындағы байланысты қалыптастыратын классикалық заңдардан басқа субъективті факторлардың "орталық процессордың" жұмысына мәнді әсерлерін дәлелдейтін маңызды фактілер бар.

Тек сигналды, адамның бағдарлары мен қызметтік күйлерін күту туралы ғана емес, сондай-ақ жағдайлар ретіндегі бар "жасырын" ақпараттарды алу бойынша оның күрделі жұмысы туралы айтылуда. Осы жұмыстардың контекстінде "субъективті ықтималдық" деген ұғым пайда болды, ал "шартты" және "шартсыз" ықтималдық ұғымдары қосымша психологиялық мағынаға ие бола бастады.

Маңызды психологиялық фактор, тірі жүйелердегі "байланыс каналдары" бойынша ақпаратты беру заңдарының әрекетіне мәнді шектеу жасайтын келу сигналының "мәнділігі" болып табылды. Реакция уақытын өлшеу бойынша үлкен эксперименттік материалдың және оның тек психологтардың ғана емес, сондай-ақ инженерлердің де әр түрлі көзқарастарын бейнелейтін жан-жақты талдау беруінің шегінде стимул мен реакциялардың арасындағы тура және тікелей

байланыс туралы бихевиористік постулат барлық тартымдылығын жоғалтты. Және керісінше, ақпарат теорияларының әдістерін субъективті құбылыстарды талдауға қолданудың өте жақсы тәжірибесі көптеген американдық психологтардың зейінін психикалықтың категориясына және ақиқаттыққа аударды.

Когнитивистердің ғылыми жемісінің өзіне тән қыры өте керемет геометриялық фигуралар немесе модельдер түріндегі қатал кескіндері болып табылады. Олар ары қарай, ғылым теңізінің тереңіне жетелейді, себебі әрбір модельде "басты құпия" енгізілген, аз немесе мүлде зерттелмеген элемент бар. Модельдер арасындағы бұл байланыстар модельдің кіруінен шығуына дейінгі ақпараттың жүретін жолын білдіретін блоктардан тұрады. Осындай түрде бірнеше механизмдердің немесе қызметтік құрылғының жұмысын ұсыну идеясын когнитивистер инженерлерден, атап айтқанда, автоматты басқару немесе бақылаушы жүйелердің теориясы мен практикасынан алған. Инженерлер блок-сызбалар деп атаса, когнитивистер модельдер деп атады, олар көбіне "гипотетикалық" деген толықтауышпен бірге айтылады. Бірақ автоматты басқару теориясының әдістерін адам іс-әрекетін талдауға қолданудың алғашқы тәжірибесі когнитивті психологияның өз бетінше жеке бағыт ретінде қалыптасуына дейін алынған.

Бақылаушы жүйенің жүріс-тұрысын зерттеу үшін стандартты сигналдар жиынтығы қолданылады. Олардың арасындағы біршама таралғандары — синусоидты тербелістер мен қысқа импульстер. Тік бұрышты импульстің ұқсастығы бақылаушыға тахистоскоптың көмегімен ұсынылатын тестілік суреттің қысқа экспозициясы болып табылады. Компьютерлік технологияның дамуы тахистоскоп әдісін қысқа мерзімдік есті, ойлауды, зейінді зерттеуде — когнитивті психологияның басты тұстарында қолдануға мүмкіндік жасады. Жаңа техниканың пайда болуы адам үшін жаңа көру ортасын қалыптастырды, оның интеллектілі іс-әрекеті үшін жаңа материал берді. Адамның нақты еңбек іс-әрекетінің де, зерттеу үшін қолданылған эксперименттік процедуралардың да уақыттық масштабы мәнді өзгерді. Тез және көп қабылдау, тез ойлау, тез шешім қабылдау және жауап әрекеттерімен тезірек әсерлену қажет болды. Сондықтан когнитивистер стихиясы — уақыттың миллисекундтық диапазоны. Реакция уақытын өлшеу көрсеткендей, қысқа мезетте шексіздік ашылады. Когнитивті психологияда басталған алғашқы эксперименттер бұны одан ары дәлелдеді.

Когнитивті психологияның негізгі түсінігі — "схема". Ол адамда болатын объектілер мен жағдайлар туралы

ақпараттарды жинау жоспарын және өңдеу бағдарламасын білдіреді. Организмнің құрылғысы генотиппен анықталатыны тәрізді, түйсік, қабылдау, зейін, елес, ойлау және басқа да танымдық процестер схемалармен анықталады.

Когнитивті психологияның пайда болуынан бастап оның негізгі әдісі шеңберінде қабылдаудың, зейіннің, қысқа мерзімдік естің микроқұрылымының модельдері қалыптастырылған ақпараттық бағыт болды. Зерттеудің пәндік аумағының кеңеюімен ақпараттық бағыттың, әсіресе сөйлеу іс-әрекетін, ойлауды, ұзақ мерзімдік есті және интеллект құрылымын талдауда шектелгендігі байқалды. Сондықтан когнитивті психологияның өкілдері генетикалық психологияға, мәдени-тарихи даму психологиясына, іс-әрекеттік бағытқа, психотерапияға жүгіне бастады.

Американдық когнитивті психологтардың алғашқы жетістіктеріне еуропалық, әсіресе кеңестік психологтардың көзқарасы сенімсіз және скептикалық болды, олар асқан аналитикалылықты, механикалануды және редукциялануды кіналады. Ақпараттық бағыттың негізгі кемшілігі (когнитивистердің негізгі әдісінің) ақпаратты біртіндеп өңдеу қағидасында деп есептелінді. Сонда да, Еуропада және Ресейде тек жаңа бағытты ұстанып қана қоймай, сондай-ақ оны мәнді етіп кеңейтуге ынта білдіргендер табылды.

Когнитивті психологияның шеңберінде қалыптастырылған эксперименттік зерттеулердің әдістемелік базасы оны өз дәстүрлерін дамыту үшін бейімдеген көптеген еуропалық, әсіресе ресейлік ғалымдардың зейінін аудартты. Қазіргі кезде когнитивті психологияның мәселелерімен Б.М.Величковский, М.А.Холодная, В.П.Зинченко және басқалар белсенді айналысады.

Бүгінгі таңда когнитивті психология таза американдық құбылыс болуын доғарды. Оның идеялары мен әдістері бүкіл әлемге таралған және басқа да ұлттық дәстүрлермен өзара әрекеттесе отырып, бұл салада жаңалықтар ашылады.

Рухани өмір ақпарат алмасудан емес, ең соңында "ақылды істерге" алып келетін, танымдық және бір мезгілде құштар, аффективті, еріктік әрекеттерден басталады. Когнитивті психология осының барлығын ескеруді және зерттеуді үйренген кезде, ол — психология жан туралы ғылым болады, осыған орай психологиялық ғылымның өз-өзін құрметтейтіндей баяу, бірақ дұрыс бағытта келе жатыр. Психология атауының өзі ғана жеткілікті, ол біздің ғылымымызды толығымен сипаттайды.

Когнитивті психологияның басты жетістігі — психикалық өмірдің ішкі формаларын бақылауы. Одан кейін оның құрылымының немесе когнитивті актілердің модельдерінің

ішкі бейнесі туралы болжамдар құрылады, кейін олар қайта тексеріледі, ал одан соң жаңа модельдер құрастырылады.

Когнитивті психологиядағы эксперименттік жүргізулер "индустриалды" сипатқа ие болды. Саналы немесе бейсаналы түрде болса да, бірақ когнитивті психология микроскопия және қозғалмайтын кеңістіктік архитектуралардың болуымен емес, уақыт микроскопиясының, "хронотоп" микроскопиясының бағыты бойынша жүрді.

Осылайша когнитивті психология психологияның ішіне енді және ешқандай басқа психологиялық бағыт оның жетістіктерін жасай алмайды.

Қазіргі кезеңдегі когнитивті психология теориялар мен әдістерді зерттеудің негізгі он аймағынан алады (қабылдау, бейнелерді тану, зейін, ес, қиял, тілдік қызметтер, даму психологиясы, ойлау мен міндетті шешу, адам интеллектісі және жасанды интеллект). Осы кітапта біз олардың кейбіреулерін жеке қарастырдық.

Осыған байланысты VII томға қазіргі кездегі батыстағы когнитивті психологияның У.Найссер, Д.Брунер, Дж.Р.Андерсон, Ж.Пиаже, Р.Солсо, Л.Фестингер сияқты өкілдерінің классикалық жұмыстарынан жеке тараулар мен фрагменттер, сонымен қатар ресейлік авторлардың, әсіресе Б.М.Величковскийдің және М.А.Холоднаяның жұмыстарынан жеке тараулар енгізілген.

Бұл материалды жүйелендіруге және пәндік теориялық-әдіснамалық жоспарда жалпы көріністі қалыптастыруға және оны жаңа зерттеулердің нәтижелерімен таныстыруға мүмкіндік берді.

Әрине, қазіргі кездегі когнитивті психологияның барлық мәселелері бұл жерде айқындалған жоқ. Оның тарихының, теориясының, әдіснамасының кейбір аспектілері құрастырушылардың назарынан тыс қалды. Бірақ, осыған қарамастан, құрастырушылар когнитивті психологияның, ең алдымен, өз зерттеу объектісі мен пәні бар ғылыми білімдердің біртұтас жүйесі ретіндегі бейнесін жасады.

Бүгінгі таңда когнитивті психология зерттеу әдебиеттерінің көптігі мен әдістемелердің сан алуандығы бойынша басқа ғылымдардың ішінде ерекше орын алады.

Осы элементтердің әрқайсысы, ол тарих, әдіснама, әдістер, зерттеу процедурасы болса да, ары қарайғы талдауды күтеді. Осыған байланысты қазіргі кездегі когнитивті психологияның мәселелеріне деген үлкен қызығушылық осы саладағы жаңа зерттеулердің пайда болуына әсер етеді. Сондықтан классикалық еңбектердің мемлекеттік тілде жарық көруін тек құптай отырып қарсы алу қажет.

Осы томды құрастырушылар когнитивті психология

жөніндегі классикалық еңбектерді мемлекеттік тілге аударуға алғашқы талпыныс жасады, бұл зор қарқынмен дамып келе жатқан Қазақстан жағдайында өте өзекті жұмыс.

Бүгінде қазақстандық мемлекеттіліктің қалыптасуын тек демократиялық саяси жүйенің жасалуымен, бұрынғы экономикалық жағдайдың өзгертілуімен ғана емес, сондай-ақ білім берудің дамуымен де байланыстырады.

Сондықтан білім беру жүйесінде адамның қоршаған әлемге деген көзқарастарын, оның басқа адамдарға, өзіне, заттарға деген қатынасын бірте-бірте өзгерту үшін жағдай жасау маңызды. Осының барлығы, оның жақсы деңгейде әлеуметтендірілуі, оның өз қабілеттерін, конструктивті өзіндік көрсетуді еркін дамыту құқығын іске асыру мақсатында, негізгі міндеті адамның танымдық іс-әрекетінің дамуына жағдай жасау болып табылатын бүкіл білім берудің өзгеруіне алып келеді. Сонымен қатар, когнитивті психологияның ғылыми негіздерін білу болашақ психолог-мамандарды дайындау сұранысына жауап береді.

Кітапта ғылымның базалық ұғымдарынан күрделі және пікірталас тудыратын сұрақтарына дейінгі білімнің кең диапазоны қарастырылған. Оны психологиялық емес маманданудағы психология курсың өтуде қолдануға болады. Бірақ ол негізінен психологияны өз кәсібі еткісі келгендерге, осы саладағы қазіргі кездегі жетістіктерді меңгергісі келген адамдарға арналған. Кітап университеттік курстардың бүтіндей сериясын: қабылдау, зейін, ес, ойлау, жеке даралық айырмашылықтар, жас ерекшелік психологиясын оқытуда қолданыла алады.

Осы кітаптың аудармасын жасап, құрастыруда авторлар бірнеше қағидаларға сүйенді.

Олардың бірі — қазіргі кезеңдегі еңбектерге ерекше көңіл аудару. Авторлар іс-әрекет жағдайын жиі сипаттайтын ғылымның алдыңғы шебінен оқу мәтіндерін ұстануды басшылыққа алуға талпынды. Осы кітапта айтылғандардың барлығын түбіне дейін айқындау оңай емес, бірақ оған қол жеткізген адам қазіргі кездегі психология білімін түбегейлі меңгереді.

Екінші қағида — шетелдік және ресейлік зерттеу жұмыстарының бейнеленуі арасындағы тепе-теңдік. Когнитивті психологтардың саны бойынша, сондай-ақ соңғы жылдардағы қаржыландыру бойынша Ресей АҚШ сияқты мықты мемлекетпен бәсекелесе алмайды. Сонымен бірге, Ресейде, оқулықта айтылғандай, танымдық процестерді зерттеудің өз дәстүрлері жасалған.

Кітапта іске асырылған маңызды қағида — көптеген ғылыми мектептердің ұсынылғандығы.

Бұл томға Б.М.Величковскийдің "Қазіргі кездегі когнитивті психология" атты кітабынан жеке тараулардың аудармасы бірінші рет енгізілген. Автор 1987 жылы ММУ-де Ресей мен КСРО-дағы алғашқы когнитивті психология кафедрасын ашқан.

Б.М.Величковский когнитивті психология саласындағы негізгі және қолданбалы зерттеулер бойынша бүкіл әлемде мойындалған маман болып табылады. Қазақстандық зерттеушілердің Б.М.Величковскийдің еңбектерімен танысуы олардың когнитивті психологияның шешілмеген мәселелері салаларындағы ғылыми біліктілігін кеңейтіп, байытады, зерттеулерге деген ғылыми қызығушылықтарын арттырады.

Онда танымдық процестердің — қабылдау, зейін, ес және ойлаудың — эксперименттік зерттеулері және теориялық модельдері, сонымен қатар когнитивті психология шеңберіндегі шешілмеген, соңғы кездерде осы бағыттың дамуын едәуір баяулатқан әдіснамалық мәселелер қарастырылған.

Сонымен қатар, Б.М.Величковский "Когнитивті психология" атты кітабының "Когнитивті психологияның бастаулары" деген бірінші тарауында, когнитивті психология адам табиғаты туралы философиялық түсініктерден туындағандығы жайлы айтылады. Когнитивті психологияның қалыптасуы мен дамуына психологияны табиғаттану ғылымдарының үлгісі бойынша құруға талпыныстар әсер етті. Когнитивті психологияның бастауларын түсінудің негізінде білімнің көмегімен дүниені ақырына дейін тануға болатындығы туралы идея жатыр. Бұл тарауда автор адамзаттың табиғат пен әлем туралы және оны тұтасымен тану мүмкіндігі туралы білімдерінің бастау көзі жайлы пайымдайды. Сенсуализм, агностицизм, субъективті идеализм, рационализм сияқты философиялық бағыттар қарастырылады. Осы бағыттарды автор когнитивті психологиядағы зерттеулердің жобасы ретінде қарастырады.

Философияны ғылым ретінде құру мүмкіндігіне қатысты философияның түрлі көзқарастары, сонымен қоса болашақ когнитивті психологияға тән зерттеу типінен асып түскен эксперименттік психологияның бұрынғы тәжірибелері қарастырылады.

"Когнитивті психологияның әдіснамалық мәселелері" деп аталатын екінші тарауда диалектикалық материализмнің философиясынан тыс дамитын қазіргі кездегі шетелдік зерттеулерде танымдық процестердің бірыңғай теориялық тұжырымдамасының жоқтығы туралы айтылады. XX ғасырдың 80-жылдарының бас кезіндегі бүкіл шетелдік психологияда толығымен дерлік когнитивизм басым болды делінеді. Когнитивті бағыт психологияның әр түрлі салаларын қамтыды деп пайымдалады. Бірқатар авторлардың пікірі

бойынша, когнитивті психологиядағы зерттеулердің ағымы білімдердің осыған сәйкес өсуіне алып келмеді. Екінші тарауда когнитивті психологияны А.Ньюэлл, Д.Олпорт және М.Айзенк қатал сынға алғандығы айтылады. Олардың пікірлері бойынша, когнитивті психология үшін арнайы лабораториялық жағдайларда алынған жеке феномендерді зерттеуге күш салу тән болды. Бұл тек осы жағдайларға ғана тән болатын теорияларға алып келеді. Осылайша когнитивті психология аумағында жұмсалған күштер мен реалды алға басудың айқын түрде сәйкес емес болатындығы көрсетіледі.

Екінші бөлімде корнелдік университеттің профессоры Улрик Найссердің "Таным мен реалдылық. Когнитивті психологияның мағынасы мен қағидалары" ("Познание и реальность. Смысл и принципы когнитивной психологии") атты 1967 жылы жарық көрген кітабының аудармасы ұсынылған. Бұнда алғаш рет жаңа ғылыми бағыттың — когнитивті психологияның пайда болуын білдіретін зерттеу нәтижелері қорытындыланған. Сондықтан бүгінгі таңда У.Найссер когнитивті психологияның негізін салушылардың бірі деп есептеледі. Ол психологиялық ғылымның түсіндірме сөздігіне енген "иконографиялық ес", "эхоикалық ес", "бағытталудың алдындағы қызығушылықтар" және "фигуративті синтез" сияқты ұғымдарды ұсынған.

Қабылдауды, кәдімгі көруді, зейінді, когнитивті карталарды, танымның бірнеше процестерін зерттеуге арналған тараулар берілген.

Найссердің өзі атап көрсеткендей, оның кітабы бірінші кезекте қабылдауды зерттеуге арналған. Сондықтан "Қабылдау теориялары" атты тарауда ол осы процесті ену кезінде шеттетілген көру стимулдары түсетін, ал шығу кезінде саналы бейне жасалатын ақпараттарды өзгерту блоктарының тізбегі ретінде түсінудің қателігін атап көрсетеді. Жалпы таным мен қабылдау белсенділік формалары болып табылады. Найссер схемалар деп атаған бұл белсенділік ерекше психологиялық құралдардың көмегімен іске асырылады. Соңғысы адамның бүкіл өмірі бойы жалғасатын оқу процесінде қалыптасады. Қабылдаушының тәжірибелері, білімдері, дағдылары реалды заттар мен жағдайларды қабылдаудың толықтығына сыни тұрғыда әсер етеді. Американдық психолог бар схемалардың негізінде жағдайлардың белсенді талдануын болжайтын және ақпараттарды жинау процесіндегі схемалардың келесі модификациясын болжайтын бірқатар перцептивті ұғымдарды енгізеді.

Зейінді зерттеуге ауыса отырып, Найссер онымен байланысты біздің танымдық процестеріміз мүмкіндіктерінің шектеулілігі туралы мәселеге тоқталады. Ол "автоматты жазу"

жағдайындағы зейіннің бөлінуі туралы қызықты зерттеуді хабарлады. Оның нәтижелері жеткілікті ұзақ алдын-ала болатын дайындықтан кейін екі әр түрлі хабарлардың бір мезгілдегі семантикалық талдануын дәлелдейді.

Найссер еңбегінде психологиялық зерттеулердің көптеген қоғамдық мәселесін қояды. Бұл, әсіресе, қорытынды тарауда айқын көрінеді. Бұл жерде Найссер адам мінез-құлқының еріктілігі мен себептілігі туралы мәселені қарастырды.

Үшінші бөлімде американдық психолог Джерома Сеймур Брунердің "Таным психологиясы" ("Психология познания") атты кітабының аудармасы ұсынылған.

Дж.Брунер біздің ойды қалай тудыратындығымызды және басқалардың ойын қалайша түсінетіндігімізді бейнелейтін үш тұжырымдама ұсынады. Бұлар: ниет, ойлау және мәдениет.

Кітапта мәдениетке қатысты тұжырымдамаларды зерттеуге арналған "Танымдық процестердің түсініктері мен дамуы", "Мәдениет пен танымдық даму", "Тіл мен танымдық даму", "Мәдениет пен биологиялық даму" тараулары ұсынылады.

Брунер бойынша, мәдениет дамуға көмектеседі, қайта таныстырудың әрбір моделін "күшейтеді". Бұл тарауларда Дж.Брунер әрбір мәдениет адамдарының қандай екендігі туралы, олар қалай және неліктен әрекет жасайтындығы, қиындықтармен қалай күресетіндігі туралы айтады.

Біз өмір сүретін әлемде символдық құрылымдардың мәні болса да, Брунер үйлесімді іс-әрекетті ойлаудың әмбебап қасиеттерінің бейнеленуі ретінде тікелей бағалайды. Бұл позиция оны "өзіндік" мәселесін дұрыс қоя алмаған дәстүрлік когнитивті психологиямен бір қатарға қояды; "өзіндік" идеясы адамзат мағынасынан бөлінбеуі тиіс. Мәдени контекст — жалпы мағынаның символдық әлемі — "Меннің" лексикалық және лингвистикалық ерекшеліктерінен құралады.

Төртінші бөлімде когнитивті психология саласындағы әйгілі мамандардың бірі — Р.Солсоның "Когнитивті психология" атты кітабынан алынған үзінділердің аудармасы ұсынылған. Роберт Солсо — Невада-Рено Университетінің (АҚШ) психология бөлімінің профессоры, когнитивті психология саласындағы әлемге әйгілі және нағыз беделді мамандардың бірі. Бірнеше рет КСРО-ға және Ресейге келген, жетекші университеттерде, соның ішінде Мәскеу және Ленинградта дәріс оқыған, Ресей Федерациясы Ғылым академиясының Психология институтында зерттеу жүргізген.

Оның "Когнитивті психология" атты кітабы қазіргі кездегі осы тақырыптағы халықаралық шығармалардың арасындағы ең мәнді еңбектердің бірі болып мойындалды.

"Когнитивті психология" кітабы 1981 жылы жазылған, ал орыс тілінде алғаш рет 1995 жылы жарық көрді. Психо-

логтар мен студенттердің арасында танымал болып, библиографиялық сирек кездесетін шығармаға айналды. Бұл жұмыста когнитивті психологияның негізгі бөлімдерінің — қабылдау, ес, елес, ойлау, жасанды интеллект, классикалық және жаңа жетістіктері біршама толық ұсынылған. Мұнда когнитивті психологияның теориялық мәселелері де, оның қолданбалы аспектілері де қарастырылған.

Осы кітаптың ес психологиясына арналған бөлімдері ұсынылып отыр. Бұл бөлім когнитивті психологияның негізгі бөлімдерінің бірі болып саналады.

"Естің модельдері" атты тарауда естің дәстүрлік және қазіргі кездегі теориялары ұсынылған: Герман Эббингауздың еске жүргізген алғашқы эксперименттерінің ғылыми бейнеленуі, Вильям Джеймстің екі еселік ес тұжырымдамасы, Во мен Норман ұсынған екі еселік естің (мінез-құлықтық модель) қазіргі кездегі алғашқы теориясы. Сонымен қатар белгіленетін құрылымды және өзгеріп отыратын басқару процестеріне ие ес туралы түсініктер шеңберіндегі ақпараттық бағыт негізінде қалыптастырылған Аткинсон мен Шифриннің ес модельдері, Крэйк пен Локхарттың деңгейлік өңдеу теориясы, Тульвинг ұсынған естің мультижүйе ретіндегі моделі, яғни, тұтастай алғанда, модельдер ақпараттық бағыт пен деңгейлік өңдеу негізінде қарастырылады.

"Ес: құрылымдары мен процестері" атты тарау қысқа мерзімдік және ұзақ мерзімдік естің құрылымдары мен процестері мәселелерін талқылауға арналған.

Бесінші бөлімде американдық психолог Р.Солсоның "Когнитивті психология" атты еңбегінің аудармасы қамтылған. Солсо адамның ойлауы мен интеллектісін когнитивтік психология аясында зерттей отырып, ойлау мен интеллектіні табиғи және жасанды салаларға бөліп, теориялық тұрғыдан талдайды. Ойлау мен интеллектінің арақатынасын зерттейді. Біріншіден, ұғымдарды қалыптастыру, логика және шешім қабылдау мәселесіне қатысты ойлаудың ғылыми негізі талданады. Сонымен қатар, ойлаудың этностық аспектілері зерттелінеді.

Ойлау процесін шығармашылық пен интеллектіні міндетті шешуімен байланысты зерттеп, шығармашылық процеске және жасанды интеллектіге талдау жасалынады.

XX ғасырдың 50-жылдары бихевиоризмді құлатып революция жасаған информациялық ықпал пайда болды. Алайда бұл революция басталғанымен, ойлауды зерттеу мәселелері тоқтап қалды. Дегенмен де ойлау психологиясын түсінуде айтарлықтай өсу жүзеге асырылды... осының өзі болашақтағы қол жеткізетін белгілі алғышарттарға негіз салады.

Алтыншы бөлімде Джон Роберт Андерсонның "Когнитивті психология" атты кітабының жеке тараулары берілген.

Д.Р.Андерсон — Карнеги-Меллон университетінің когнитология профессоры, когнитивтік психологиядағы беделді маман, АҚШ Ұлттық ғылым Академиясының мүшесі, көптеген кітаптар мен мақалалардың авторы. Андерсонның соңғы ізденістері когнитивті дағдыларды модельдеу мен тестілеу үшін интеллектілі оқу жүйесін жасаумен байланысты.

Оның "Когнитивтік психология" атты кітабында когнитивтік психологияның теориялық негіздері біртіндеп және біртұтас күйінде ұсынылады, білімдерді репрезентациялау, ақпараттарды өңдеу және когнитивтік нейроғылым сияқты, осы пәндік саланың маңызды бөлімдерінің айқын, сенімді талдауы ұсынылады.

Андерсонның 2002 жылы Санкт-Петербургтегі "Питер" баспаханасында ("Мастера психологии" сериясымен) шыққан "Когнитивтік психология" атты кітабы бесінші басылым болып табылады, ол толығымен қайта өңделген, әсіресе әдістері адамның психикасын қазіргі кездегі түсінуге мәнді әсер ететін когнитивті нейроғылымға арналған бөлімі қайта қарастырылған. Куәгердің жауап беруі мен жалған еске алулар синдромы, фотографиялық ес және өзіндік пікір эффектісі, сондай-ақ дағдыларды қалыптастырудың нервтік корреляттары тақырыптар бойынша материалдар жаңартылған. Нәтижесінде когнитивтік психологияның қазіргі таңдағы күйінің біртұтас бейнесі қалыптасады, бұл осы саладағы жетістіктерді біршама дәл және толыққанды талдауға мүмкіндік береді.

Біз осы кітаптың тіл психологиясына арналған екі тарауын: "Тілдің құрылымы" және "Тілді түсіну" — ұсынып отырмыз. Себебі адамның бүкіл когнитивтік қабілеттіліктерінің ішіндегі аса әсер ететіндерінің бірі тілді қолдану болып табылады. Тіл адамзат өркениетінің дамуына жауап береді. Тілдің беделі — бұл когнитивтік психологияның басты мәселесі.

"Тілдің құрылымы" атты тарауда тіл құрылымына шолу және оның адамдық танудағы мәні беріледі. Лингвистикада жасалынған тілдің құрылымы туралы негізгі идеялардың бірнешеуі және олардың психологиялық ақиқаттылығын дәлелдейтін фактілер қарастырылады. Сондай-ақ тарауда тіл мен ойлау арасындағы қатынас туралы зерттеулер мен пайымдаулар ұсынылған.

"Тілді ұғыну" тарауында ұғынудың кезеңдері мен процестері туралы материал ұсынылған. Тілді ұғынудың үш кезеңі бар: қабылдау, синтаксистік талдау және қолдану. Ұғынудың өзі есту, оқу процестерінде қарастырылады.

Жетінші бөлімде Леон Фестингердің "Когнитивті диссонанстың теориясы" атты еңбегінің аудармасы берілген. Л.Фестингер (1919—1989) — психология ғылымдарының

профессоры. Әлеуметтік психологияда жеткілікті дәрежеде танымал автордың көпшілікке ұсынған өзінің әлеуметтік салыстыру теориясы бар. Аталған теорияда қандай да бір объективті әлеуметтік стандарттың жоқ жағдайында адам өзін қалай бағалайтындығы түсіндірілген. Адам өзін және адамның таңдауында "эталоны" сияқты үлгінің біліктігі мен дағдысын салыстыруы дұрыс бағалауға алып келетініне тоқталған.

Фестингер әлеуметтік психологияның тарихи жағынан дамуына толық көлемді когнитивті диссонанс теориясын енгізген. Осы кезеңнен бастап мотивация, шешім қабылдау, қарым-қатынас, топтағы жеке тұлғалықты жою мен сақтау, субъектінің өзіндік талдауы мен өзіндік бағалауы, әлеуметтік-психологиялық жалпы түрдегі құбылыстар мен процестердің мәселелеріне ғылыми қызығудың жаңа тараулары пайда бола бастады.

"Когнитивті диссонанстың теориясы" тарауында психологиялық жайсыздық тудыратын диссонанстың пайда болуы жеке тұлғаның диссонанс дәрежесін төмендетуге ұмтылып мүмкіндігінше үйлесімділікке жетуіне түрткі болатынына тоқталып қана қоймай, диссонанстың пайда болу жағдайында оның азаюына ұмтылудан басқа, жеке тұлға белсенді түрде оның өсуіне алып келетін жағдайлар мен ақпараттан қашатыны жайлы мәліметтерге де мән берілген. Осындай ұмтылыстардың көрінуі мінез-құлықты, қатынасты өзгертуге немесе жаңа ақпаратты және ойдың не объектінің шамамен пайда болған диссонансының жаңа пікірлерін әдейі іздестіруінен тұратынына тоқталған.

"Шешім қабылдаудың теориясына кіріспе" тарауында шешім қабылдап болғаннан кейін пайда болған диссонанстың дәрежесін, Леон Фестингердің ойынша, шешімнің өзінің маңыздылығы, таңдалған баламамен салыстырғанда бас тартқан баламаның салыстырмалы тартымдылығы, әрбір ұсынылған баламаларға сай болатын когнитивті элементтердің сәйкестену дәрежесінің факторлары анықтайды.

Сегізінші бөлімде Жан Пиаженің еңбегі берілген. Жан Пиаже (1896—1980) — швейцариялық атақты психолог, логик, философ әрі генетикалық психологияның негізін салушылардың бірі. Невшталә, Цюрих, Париж, Лозанна және Женева университеттерінде оқып, сонда сабақ берген. Женева университетінің профессоры бола отырып, ұзақ жылдар бойы университет жанындағы генетикалық эпистемология орталығының директоры қызметін атқарған. Балаларға жасаған зерттеу процесінде клиникалық әңгімелесу әдісін ойлап тапқан. Содан соң бірнеше кезеңдерден тұратын балалардың баяу дамитын процесін, яғни когнитивтік тұжырымдамасын (психиканың даму кезеңі тұжырымдамасы немесе интеллектінің

операциялық тұжырымдамасы) даярлаған. Пиаже интеллектінің дамуы психикалық дамудың ең негізгі діңгегі деп есептеді. Ол бұл тұжырымдаманың принциптері әр түрлі тарихи дәуірлердегі ойлау эволюциясын және әрқилы білім салаларын түсінудің кілті деп санады. Осы жағдайды ескере отырып, генетикалық эпистемологияны зерттеудің жаңаша бағытын ойлап тапты. Автордың XX ғасырдың бірінші жартысында ұсынған алғашқы идеялары, теориялары қазірге дейін өз құнын жойған жоқ және бүгінгі күннің мамандары тарапынан тәжірибелік-зертханалық және өндірістік зерттеулердің ең өнімдісі болып бағаланады.

Тоғызыншы бөлімде М.А.Холоднаяның "Интеллект психологиясы" атты кітабы ұсынылған. Бұл кітап интеллект психологиясының біршама күрделі мәселелерін талқылауға арналған. Интеллектінің дәстүрлік тестологиялық және эксперименттік-психологиялық теориялары бейнеленіледі. Орта мектеп оқушылары тұлғасының жеке-дара менталды (ақыл-ойлық) тәжірибесін ұйымдастыру ерекшеліктерін талдау контекстінде интеллект табиғатын зерттеудегі жаңа бағыт ұсынылады. Интеллектілі қабілеттіліктердегі жеке-дара айырмашылықтардың механизмдері, сондай-ақ интеллектілі дарындылықтың түрлері қарастырылады. Кітапты жоғары оқу орнындағы "Жалпы психология" атты оқу курсының шеңберінде оқытушылар мен студенттер қосымша оқу материалы ретінде қолдана алады. М.А.Холоднаяның кітабы психология, педагогика, философия салаларындағы мамандардың, психологиялық факультеттер мен педагогикалық университеттер студенттерінің, мектеп психологтарының, математика пәні мұғалімдерінің, сонымен бірге адам интеллектісінің табиғаты қызықтыратын барлық адамдардың жұмыстарында жақсы пікірталас тақырыбы бола алады.

Қарастырылған мәселелер қазіргі таңдағы дүниежүзілік адамзатқа ортақ мәселе болып табылады. Бұл мәселе әсіресе қазіргі жедел дамып келе жатқан технологиялық, техникалық, экологиялық және экономикалық жағдайлармен тікелей байланысты. Адам интеллектісінің жемісі осы даму процестеріне мол үлес қосады.

Құрастырушылар

БОРИС МИТРОФАНОВИЧ ВЕЛИЧКОВСКИЙ (1949)

Б.М.Величковский — психология ғылымдарының докторы, 60-жылдардың бас кезінде ақпараттық бағыттың, необихевиоризмнің, гештальтпсихологияның және құрылымдық лингвистиканың түйіскен тұсында пайда болған шетел психологиясындағы біршама мәнді бағыттардың біріне жүйелік мазмұндама мен сыни талдау жасаған алғашқы автор.

Автор М.С.Капиц, В.Н.Каптелин, Т.В.Барлас, К.Д.Шмидт, У.Кемпф, Н.В.Цзенн т.б. ғалымдармен бірлесіп, ондаған жылдар бойы когнитивті психология саласында эксперименттік зерттеулер жүргізді. ММУ-нің психология факультетінде жүргізілген бұл эксперименттік зерттеу жұмыстары оған когнитивті психологиядағы біршама әйгілі танымдық процестердің теориялық модельдерінің бірқатарына тәжірибелік сынақ жасауға мүмкіндік берген. Б.М.Величковский Лейпциг университетіндегі В.Вундттың кафедрасында танымдық процестер психологиясы бойынша дәріс оқи жүріп эксперименттік жұмыстар жасады. Кітап жазу үшін Халықаралық психологиялық қауымдастықтың президенті Ф.Кликспен, сондай-ақ Г.Г.Гайслермен, М.Форвергпен, В.Хакермен және Л.Шпрунг сияқты ірі ғалымдармен пікір алмасқан.

I тарау. КОГНИТИВТІ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ БАСТАУЛАРЫ*

Психологияны адамның ақпараттарды қайта өңдеу заңдылықтары туралы ғылым ретінде түсіну соңғы отыз жылдағы құбылыс болып есептелсе де, когнитивті психология адам табиғаты туралы ертеректегі көзқарастарды зерттеумен шұғылданады. Психологияның философиядан әкімшілік түрде бөлінуінің алдындағы үш жүз жылдың ішінде психологияны жаратылыстану пәндерінің, дәлірек айтқанда, физиканың немесе химияның үлгісі бойынша құруға деген ұмтылыс тоқтаған жоқ. Бұған нақты дәлелдер болды. Өте аз уақыт ішінде материалдық денелердің еңіс жазықтықтағы шардан күн жүйесі планеталарына дейінгі қозғалыс заңдары толығымен дерлік зерттелінді. Қайта жаңғырған атомдық

*Величковский Б.М. Современная когнитивная психология. — М. МГУ, 1992. С. 12—43, 249—290.

түсініктер нәтижесінде судың, ауаның және т.б. қосылыстардың химиялық құрамын анықтауға мүмкіндік туды. Темірдің магниттік қасиеттері немесе найзағай жарқылы сияқты көптеген құбылыстарды түсіндіретін, кейде таңғаларлық болып көрінетін түрлі математикалық теориялар пайда болды. В.Вундт¹ өз қаржысына алғашқы психологиялық лабораторияны ашқан кезде, Г.Ф.Гельмгольцтың бұрынғы көмекшісі Г.Герц осы лабораторияларда электрмагниттік толқындардың бар екенін эксперименттік түрде дәлелдеді. Электрдинамиканың түзулеріне симметриялық пішін бере отырып, ол электрлік, магниттік және жарықтық құбылыстардың өзара байланысын толық көрсетті, бұл радио байланысының, теледидардың және радиолокацияның пайда болуына зор үлесін қосты.

Осылардың бәрі биологияда және қоғамдық ғылымдарда түбегейлі өзгерістердің кеш басталуын қоса алғанда адам жанының қозғалысына физикалық редукционизммен болжанған космостық тәртіп таралуының шексіз мүмкіндіктерін тудырды Психология "көзқарастар механикасы" (И.Гербарт, Р.Лотце), "интеллектілі физика" (Дж.Милль) немесе "менталды химия" (Дж.С.Милль) болып бөлінуі тиіс еді. Осы үшеуінің ешқайсысы да болмастан, әсерін қазіргі кездегі когнитивті психология арқылы бақылауға болатын қозғалыс импульсі пайда болды.

ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДӘСТҮР

Егер когнитивті ағымдардың ортақ белгісі адам әрекетін анықтайтын жетекші фактор ретіндегі білімдердің рөлін айқындау болып табылса, онда бұл бағыттың бастауын XVI ғасырдың соңынан, яғни шетелде Қайта өрлеу және Жаңа заманда, Ф.Бэкон (1561—1626) орынсыздық "идолдарын" және адасу беделімен айқындалған "идолдарды" жоюдағы адамның жеке тәжірибесінің азаттық рөлін ерекше күшпен ерекшелеген кезден іздеу керек. Тәжірибелі, ұтымды түрде санадан өткізілген білім — бұл адамның еркін әрекетінің маңызды бөлшегі. Адамға табиғаты билеуді бере отырып білім нағыз күш болып табылады. Бұл кездері тәжірибелі білімдер жүйесін құру жолындағы басты кедергі, ең алдымен, католицизмнің ресми ғылыми доктринасына айналған, шіркеудің әкелері қайта өңдеген Аристотель ілімі орта ғасырлық схоластика болып қала берді. Табиғатқа табыну мен Қайта өрлеудің эстетикалық идеалдары Аристотель ілімінің телеологизмін сынаудан көрінеді: табиғат жетілуге ұмтыла алмайды, себебі ол жетілгендіктің өзі.

Н.Коперниктің ашқан жаңалығынан кейінгі жаңа эмпири-